

1843 ԲԱԶՄԱՎԷՊ 1915

ՀԱՆԴԻՍԱՐԱ

ՀԱՅՈՐ
Դ
ՓԵՏՐՈՒՄ
Թ. 2

ՀԱՆՐԱՅԻՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
ՀԱՅԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ
7/7 1922

ԱԶԳԱՅԻՆ — ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ — ԳԻՏԱԿԱՆ
ԱՄՈՒՍԹԵՐԹ

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՍԻՄԷՈՆ ԱՊԱՐԱՆԵՑԻՆ

ԵՒ ԿԵՂԾ

ՍԵՔԷՈՍԻ ԱՌԵՂԾՈՒԱԾԸ

Բաց նամակ առ Պր. Գր. Տէր Պողոսեան

Ամփոփելով մեր դիտողութիւնները՝ կը հետեցնենք. Ա. Թէ Անանունը ի սկզբան ի՛նչ Ղազարայ և ի՛նչ ալ Սերէոսի մեզ ծա- նօթ պատմագրութիւններուն մասն կազմած է երբէք, այլ գոյութիւն ունէր իբրև ինք- նուրոյն և կասկածելի յիշատակարան. և մերթ Մարաբայ Մժուրնեցւոյ, մերթ ալ Ազաթանգեղայ անուան ներքև, քիչերուն միայն ծանօթ էր:

Հաւանօրէն ժ. Գ. դարէն վերջ փոխա- դարձաբար նախ միացուած է Սերէոսի և անկէջ շատ վերջ ալ Ղ. փարպեցւոյ պատ- մութիւններուն սկիզբը: Գէթ Ղազարին հետ եղած միացումը ըստ իս բոլորովին պատահական կերպով եղած է, այսինքն ժողովածոյ ձեռագիրները ընդօրինակողնե-

րուն անընտրողութեան պատճառով: Անա- նուն գրուածիս՝ Ղազարայ պատմութեան հետ միանալուն բնաւ ուրիշ յայտարար նշան մը չկայ առ Ղազարայ, բաց ի Սիմ. Ապարանեցւոյ վկայութենէն կամ գործա- ծած օրինակէն: Իսկ Սերէոսի հետ դիտա-ւորեալ միացումին՝ մէկէն աւելի ներքին կողմաններ կը նկատեմ ես: Նախ և յա-ռաջ Անանունի Ա. Դպրութեան (իսկ ըստ ջեռագրին Ա. զուլա) սկիզբը դրուած ութ տող մթին և փորժիկ յառաջաբանը՝ սերտ առնչութիւն և ոճոյ նմանութիւն ունի, ըստ իս, Սերէոսի (յէջ 61) Գ. զուլաը կանխող աւելի ընդարձակ, բայց և ան-սովոր Նախնորգանքին հետ: Ինչպէս այս վերջինս ալ, — որ կը կրէ « Մատեան ժամանակեան պատմութիւն յազատական արտասովոր խորագիրը — շատ նման է ֆ. Բուզանդացւոյ Գ. Դպրութեան զխա-կարգութեանց խորագրութեան: Ուստի ինչ-պէս Անանունի հակիրճ յառաջաբանն, հա-ւանական է, որ ետքէն յերիւրուած ըլ-լայ Սերէոսի յիշեալ-նախնորգանի նմանո-ղութեամբ, ասոր հետ միացման գործը յաջողեցնելու նպատակով, այսպէս ալ Սերէոսի վերոյիշեալ նախնորգանն իր ան-

սովոր խորագրողն, — որուն վրայ ո՛չ ոք դիտողութիւն մ'ըրած է կարծեմ, — յեւրիւրուած ըլլայ փաւստոսի զլիսակարգութիւնը կանխող (յէջ 1) նախերգանին վերայ: Եւ ասոր յայտնի նշան են բաց ի շարադրութեան ոճն՝ նաև երկուքին մէջ ևս դիտմամբ ներմուծուած խոսրով անուանքն (փոյթ չէ թէ մէկն ըլլայ Հայոց, իսկ միւսն Պարսից թագաւոր): Եւ այս վերջին պարագայս, — եթէ լրջօրէն նկատողութեան առնուի, — նման անցը մ'ալ Անանունին՝ փաւստոսէն առ Սեբէոս կարծէք թէ եղած կը ցուցնէ ըստ ինքեան: Ահա ուշադրութեան արժանի կէտ մ'ալ:

Երկրորդ՝ Անանունէն հատուած մը մէջ բերուած է — գրէթէ առաջին անգամ — առ մեծին վարդանայ՝, որ և Ազաթան գեղոսին վերագրուած Արժանագրութիւնը կը շօշափէ, այսպէս. «Բայց լուար և տեսաք ցրով, եթէ որդի էր սա (խօսքը Վարդակայ վրայ է) Արշակայ մեծի և ոչ եղբայր: Եւ էր բանն այսպիսի. Եթէ քաղաքը Պարսից ինդրեաց գտնեն կ'անայ՝ որ ի Մծբին յապարանս արքայութեանն Հայոց, և ի յանուռն՝ գտաւ գիր յունարեն, եթէ Ես ցրեցի Ազաթանգեղոս. զի մեծն Արշակ (Պարթևաց) ունէր չորս որդիս, զառաջինն թագաւորեցոյց թիստալացոց, զերկրորդն Լիւրիկեցոց, և զերրորդն Պարթևաց. զչորրորդն Հայոց, տալով նմա զսահմանն՝ զոր Հայկն ստացաւ զաւակօքն իւրովը, և որդւովը եօթն զստերաց իւրոց»: Վերջին տողերը տես Սեբէոս (յէջ 13):

Վարդան դժբախտաբար լուծ է յիշել յանուանէ հեղինակը՝ որուն քով տեսած էր այն «գիրը» կամ գրութիւնը, — որով մեծ կնճիւրը թերեւ լուծուած ըլլար: Սակայն անոր արդի Անանունէն ունեցած

մեծ տարբերութիւնն իսկ ցոյց կու տան, թէ նա ո՛չ Սեբէոսի և ո՛չ ալ Ղազարայ քով կարդացեր էր Անանունը, այլ կամ առանձինն և կամ անանուն ժողովածոյի մը մէջ, ուր Վարդակայ ուղղակի որդի կոչուած էր Պարթևաց Արշակ Մեծին (ըստ Խորենացւոյ՝ Արշակ Գաջ), մինչդեռ արդի Անանունը թէ՛ առ Սեբէոսի և թէ՛ Ղազարայ քով — ըստ Սիմ. Ապարանեցւոյ — Արշակ փոքրը՝ յայտնապէս որդի կոչած է Արշակ Մեծին, իսկ Վարդակայը եղբայր Արշակ փոքրին (ըստ Խորենացւոյ Արշակ Մեծ): Բայց ասկէց աւելի նշանակալից է մեզ համար Վարդանայ համառօտ յառաջբերութիւնը Ազաթանգեղոսի արժանագրութեան նկատմամբ, որ չունի արդի Անանունի ընդարձակ պարագաները. որոնցմէ ակն յայտնի կը տեսնուի, թէ արդի Անանունի մէջ (= Սեբէոս էջ 2) խոշոր տառերով դրոշմուած 5 տող Արժանագրութիւնն ետքէն շինուած է և հոն ներմուծուած՝ նորանոր փոփոխութիւններով, որպիսիք են մասնաւորապէս «իսով ձև տամք» և «զամս ասայիկ քաղաւորացն Հայոց» են: Եւ այդ փոփոխութիւնները հաւաքելով, նորէն դիտմամբ եղած են, Նախերգանքի «զամս և զաւուրս հինգ քաղաւորացն Հայոց և Պարթևաց» նախադասութեան անտեղութիւնը դարմանելու նպատակով. դիտելով մանաւանդ՝ որ այդ առեղծուածային հինգ թիւը՝ հայ և պարթև թագաւորներու իրական թուին չի համապատասխաներ՝ — ոչ ի միասին և ոչ առանձին առած, — և ոչ ալ Հայկէն սկսեալ մինչև Վահէ հայկազունի իշխանաց, որոնք կ'անցնին անոր քան զանր թուոց առաւելութեամբ: Իսկ Մարաբբայ Մծուրնացւոյն տեղ՝ Ազաթանգեղոս, և Սանատրուկին փոխանակ՝ Տրդատ անուանց ներմուծութիւնն դեռ աւելի

1. Տես Պատմ. Տպ. Վենետիկ 1862, զԵ. ԺԵ. եր. 81.

2. Ի զեպ՝ ոմանց բնագրի հիմով Թիւր Ասորեստանցոց Սենեքերիմի թագաւորութիւնն մինչև Նարադոզմուսորի մամանակամիջոցին թագաւորող Ջալիհի, Արմոզ, Մար-

համզ, Շուաշ և փառնաւազ հայկազունի իշխանեութուն ուղեցին պատշաճեցնել. սակայն այս քմահաճոյ մեկնութիւնը կը հակառակի Անանունի «հինգ թագաւորացն Հայոց և Պարթևաց» որոշ բացատրութեան:

յայտնի և աներկբայ կ'ընեն Արձանագրութեան կեղծիքը, որ բնաւ չյարմարիր Անանունի անմիջապէս նախորդ Արձանագրութեան և անոր յաջորդող հատուածներուն: Դժուար է որ այսպիսի կեղծիք մը Մարաբբայ Մծուրեցիին թարգմանող հայ խմբագրողէն գործուած և այնքան հին ըլլայ, ապա թէ ոչ անոր չպիտի հակաւանջը, այլ շատ և շատ ուշ, այսինքն՝ Անանունի Սերէոսի և կամ Փարպեցւոյ պատմութեան հետ միացնելու ժամանակ, և նոյն իսկ Բուզանդէն Սերէոսի անցման առիթով:

Երրորդ՝ Փ. Բիւզանդացի - եթէ Ե. դարուն Ղազարայ ծանօթ օրինակէն դատենք - չի կրնար եղած ըլլալ հեղինակ Անանունի, թէպէտ և լեզուագիտական և ժամանակագրական համամատուցութիւններով գովելի հիգեք ի գործ դրուին համաձայնութիւն կայացնելու Անանունի ծագման և Բիւզանդացւոյ պատմութեան հայերէն խմբագրութեան միջև: Եթէ խնդիրը խոսրով կոտակէն մինչև Պապ եղած Արշակունիներու մասին լինէր, այնպիսի ժամանակագրական համաձայնութիւն մը իրաւամբ եզրակացուցիչ պիտի կրնար համարուիլ. բայց քանի որ խօսքը Անանունի ամբողջ պարունակութեան վրայ է, - այսինքն՝ Հայկէն մինչև ցՊապ եղած անազին ժամանակամիջոցն, - որունը այնքան հեռի են Բիւզանդայ պատմութեան սահմանէն, ինչպէս երկինք յիւրկէ. քանի որ մանաւանդ զխաւոր եզրը կը պակսի առ փաւտոսի, բնականապէս ո՛ր և է համեմատութիւն՝ թո՛ղ թէ համաձայնութիւն՝ երկուքին մէջ պիտի մնայ ապարդիւն: Ուրեմն այս տեսակէտով՝ լեզուագիտականէն աւելի՝ պատմական փաստեր հարկաւոր են ըստ իս. և ցորչափ ասոնք կը պակսին, անկարելի է հետեցնել, որ արդի Անանունի երբեմն մասն կազմած ըլլայ Փաւտոսի պատմութեան:

Եւ յիրաւի, այս նկատմամբ դրական փաստերն այնքան աւելի բացորոշ են և զօրաւոր, որոնց առջև պէտք է որ լռեն ամէն վարկած և կասկած: Ղազար փար-

պեցի, որ Ե-Ջ. դարուն իր աչաց առջև ունէր Բուզանդայ պատմագրութեան հնագոյն և կատարելագոյն օրինակն, և լաւ տեղեակ էր անոր մասին անցող դարձող խնդրոց և բոլոր հանգամանքներուն, բացայայտ կերպով կը վկայէ, թէ «Սիւղբն առաջին զրոց պատմութեան Հայոց է՝ Ագաթանգեղոս»։ Իսկ «Երկրորդ գիրքն՝ սկիզբն արարեալ պատմելոյ յատայն գրոցն է Փ. Բուզանդ»։ Այս յայտարարութենէս վերջ՝ Ղազար այնքան բնորոշ գծերով կուտայ մեզ ապա այդ գրքերէն իւրաքանչիւրին - ինչպէս նաև իր պատմութեան - բնական սահմանները, այսինքն՝ անոնցմէ մէն միոյն սկիզբն և աւարտը և նիւթոց բովանդակութիւնը (այն է Արտաւանայ մահուանէն մինչև Տրդատ մեծի մահը՝ Ագաթանգեղայ կամ առաջին գրքին, և խոսքով փոքրէն մինչև Պապ՝ երկրորդ գրքին կամ Բուզանդայ համար): Իսկ արդ՝ որովհետև Ագաթանգեղոսի և Փաւտոսի արդի պատմագրութիւններն ևս կը հաստատեն Ղազարէն խնամքով գծուած սահմանը, ուստի, զէթ այս տեսակէտով, մեծ անտեղութիւն է ըստ իս՝ փաւտոսի վերագրել Անանունի:

Բայց որովհետև ինչպէս Ագաթանգեղոսի, այսպէս ալ Փ. Բիւզանդացւոյ յուշարէն սկզբնագրի խնդիրն ևս ի վաղուց գոյութիւն ունեցած է, և պատմականօրէն դեռ լաւ ծեծուած և լուծուած չէ. ուստի հաւանական է կարծել, որ Փաւտոսի Բուզանդարան պատմութեան՝ Դ. դարու յուշարէն սկզբնագրին մէջ՝ Հայոց հնագոյն դարերու ժամանակագրական պատմութիւնն ալ ամփոփուած ըլլար, որը ժամանակաւ կորստեան մատնուած ըլլայ, այսինքն դեռ հայերէնը չի խմբագրուած: Հաւանօրէն ասոր ի ճաշ ըսուած համարելի է Բուզանդարան Պատմ. Ա զլիւրժ, և ոչ

1. Թող աւելորդ չհամարուի ինձ հոս գիտել տալ, որ այս նախերգանս աւելի Փ. Բիւզանդացւոյ հարազատ ըլլալու բնուիթ ունի, քան թէ առաջինը, որ կը կրէ Վիտատարանութիւն նախագիտելի խորագիրը, որ հա-

Խորենացի ճանչցեր է Անանունի խմբազրույթինը, ասոր յայտնի նշան են, բաց ի վերոյիշեալ անձանց նկարագրութիւններէն, նաև Ա. զրքի ի՛. գլուխը, ուր Բագարատ փառագեանի (Բագրատունեաց) ծագումը Արամանեկայ սերունդէն յառաջ բերողները կ'հայերէ իբրև «անհաւատի» կամ ստախոս մարդիկ: Արդ՝ դիտելով մէկ կողմէն, որ այսպիսի կշտամբանք մը Մովսէսէն առ Մովսէս եղած կարծելն անյարմար է, և միւս կողմէն ալ որ Անանունի աւանդածները շատ աւելի պարզայիւրք և ամաց թուանիշերով (ի բաց առեալ Պարթեաց Արշակ Գալին տրուած 128 տարինները) աւելի ճիշդ են քան Խորենացւոյն, յարմարագոյն էր գուցէ ընդունել Անանունը իբրև միացորդ ասոր վերադարձուրեան կամ Դ. զրքին, զոր Թ. դարուն վերջերը տեսած կ'աւանդէ Թովմայ Արծրունի, և որ հաւանօրէն սրբազրույթիւն և ճշգրտիւ էր ծանօթ պատմութեան երեք Գիրքերուն:

Յամենայն դէպս՝ ինձ համար կարևոր և էական կէտն կը կայանայ յայսմ, նոյնութիւն երկու աղբերաց միջև (այսինքն՝ Մարաբաս կատինայ և Մարաբայ Մըծուրնեցւոյ աւանդածներուն) և քանակի մեծ տարբերութիւն: Ինչպէս կ'ըլլայ որ այն ինչ Անանունը՝ Մծուրնեցւոյ հիման վրայ կեցած՝ Հայկէն մինչև Արշակ Փոքրի ժամանակի պատմութիւնը 6 թուղթերու մէջ խտացուցած է, մինչդեռ անդին Խորենացի Մարաբաս կատինայի տուեալներով ահագին տիեզերք մը ստեղծեր է —

իր պատմութեան Ա և Բ. գրոց մէջ — այնքան ճոխ վէպերով և արարուածներով, յատկապէս Հայկեանց, Արամի, Վաղարշակայ և ասոր որդւոյն Արշակ մեծի մասին: Ինչ կերպով մեկնել այսպիսի հակադրութիւն մը, իմ կարծիքով այդ հակադրութիւնն անտարակոյս — այսպէս և ինչ ինչ պատմական տարբերութիւնները — մասամբ արդիւնք են այդ աղբիւրները թարգմանողներուն կամ խմբագրողներուն, մասամբ ալ անոնց սկզբնագիրներուն և Դիտելով որ Անանունի խմբագրութիւնը՝ որովհետև Մծրնայ սեան արձանագրութենէն յետեալ յաւորի բարբառ և անտի ի հայ թարգմանուած է, ահա այդ իսկ պատճառաւ համառօտ արձանագրութեան բնադրոյն կը կրէ իր վրայ: Իսկ Խորենացւոյն ընդհակառակն՝ Մծրնայ արքունի դիւանի մարիբասեան մատենէն, — փոխադրուած յԵղեսիա, ուր և ուստի նաև Յուլ. Ալիբիկանոս հաւաքեց իր Ժամանակագրականք անուանեալ հինգ գրոց աւտղծը՝ — Եւ որովհետև այդ մատենին մէջ՝ նման Հայկայ դրուագին՝ ուրիշ իշխողաց մասին եղած տեղեկութիւնքն իսկ աւելի ճոխագոյն ըլլալու էին՝ մանրամասն պարզաներով և վէպերով, զորս կարելի չէր արձանագրել, ահա այս պատճառաւ իսկ քանակաւ ալ մեծապէս կը տարբերի Խորենացի:

Խորենացւոյ բացայայտ վկայութեան համեմատ Մարաբաս կատինայի աղբիւրը կ'աւարտէր Վաղարշակայ պատմութեամբ — ի հարկէ այդ կը պահանջէին նաև պայ-

1. Սոյնը կը հաստատէ Իւստինոս, Պատ. եկ. 2. 91. Ոսկեց եւ տանտի, Թէ Խորենացի ուղղակի կերպով ճանչցած է զԱլիբիկանոս, ալ Իւստինոսի յիշեալ գործէն, ուր յիշուած է Ալիբիկանոսի «ընկալաք մեք Յիմզեւորդ զպրիթիսմ զգրոցմ ժամամակայց»: Դարձեալ Եւսեբ. Ա. 28, վկայութիւն կը կոչէ իր բառերն զԶաքարիա. «Եւ յիկայ ի մօտոյ երաշխաւորէ Զարաբիայ»: Իսկ Մովսէս ընդհակառակն Ալիբիկանոսի ժամանակագրականաց համար վկայ կը կոչէ զՅովսէփոս և զՀիպոկրիտոս:

N. Hallier, Texten u. Untersuch. IX, 1. s. 49:

Նոյնը նաև Ի Cronica. Edessa. s. 53, 88 կը վերահաստատէ Խորենացւոյ Եղեսիոյ դիւանին և Ալիբիկանոսի ժամանակագրութեան մասին բառը: Ա. Զառնակ ևս, Gesch. der alto. Litt. 2. Hälfte, (էջ 540) կ'ընդունի, բայց ուղղելով Խորենացիին. «Hat J. Africanus sein Material nicht der Kirchen-Archiv, wie snyt Moses, sondern der K. Bibliothek entnommen». Սակայն Զառնակ սխալ հասկցած է զՄովսէս. որովհետև սա (Բ. 91. Ժ.) «ի մեծնական պատմութեանց» բացառուութիւն ըրած է Սինոպայ, և ոչ Թէ Եղեսիոյ դիւանին նկատմամբ:

մանք իրացն — ուստի նա, այսինքն Մովսէսէս, յաջորդ Արշակունի թագաւորաց պատմութեան համար ստիպուած էր դիմել Յուլ. Ափրիկանոսի, որ Եղեսիոյ Արքուհի նախան Գրատունէն ուրիշ աղբիւրներ ևս հաւաքած էր, ինչպէս տեսանք վերը: Նոյնը սակայն ապահովագրէ չենք կրնար ըսել նոյնպէս Անանունի համար, որուն ընդ Պարթե թագաւորաց ցանկը Արշակ փոքրէն սկսեալ՝ կը հասնի մինչև Արտաւան, իսկ հայ Արշակունիներուն մինչև ցՊապ, Ուրեմն ասկէ կրնանք հետեցնել նախ թէ Անանունի Ա. Գալուսթեան առաջին մասին չի կրնար հեղինակ եղած ըլլալ Մարտիրոս Մծուրեցիին, այլ միայն թարգմանիչ և խմբագրող, եթէ նա Սանատրուկոյ ժամանակ ապրած է ստուգիւ — ինչպէս որ կ'աւանդուի անոր նախեղանքի մէջ, — և ոչ ալ Ագաթանգեղոս՝ հեղինակ իւրանուն Արժանագրութեան. վասն զի այդ արժանագրութիւնը կատարուած է — ինչպէս կանուխէն տեսանք — վաղ քան զՍանատրուկ և զՏրդատ, այն է Վաղարշակայ հրամանաւ և ի Մծրին քաղաքի, ուր բնաւ թագաւորած չեն Տրդատ և իր յաջորդները: Գալով անոր երկրորդ մասին, աղբիւր եղած կը համարիմ կամ ուղղակի Հանոյ Մենենակսն պատմութեան — յատկապէս թագաւորաց վերաբերեալ — մասը, որը խորենացին Ուղիւպէն (= Olympos) գրուած կ'աւանդէ, իսկ Պրոկոպիոս¹, պատմիչ Զ. դարու, առանց անուն Հայոց Ամենային պատմութեան կ'անունէ, և կամ անուղղակի կերպով յիշեալ պատմութիւնը նոր խմբագրութեամբ ճշտեցնող Բարդաճան ասորիին, զոր փառստոս կամ Ղ. փարպեցի գտած են ի Միջագետս և հայերէնի թարգմանած:

Ե. Անանունի Բ. զպրութիւնը, որուն

ճակատին վրայ Մով. խորենացոյ և Ստեփաննոս Տարոնեցոյ անունները դրոշմուած են, բայց կ'աւարտի Պարսից Յաղկերտ վերլիկի և Յունաց Կուստոս (որ և Կոստանդին) կայսեր օրով և իսմայելացոց տիրապետութեամբ, այսինքն՝ յամ Տեառն 651 — 652, իր ժամանակագրական ոճովն եղաւան է արդարեւ, և մեզ յայտնի տոհմային ժամանակագիրներէն բոլորովին կը տարբերի: Ոմանք ասոր սկիզբը խորենացիէն և Ստ. Ասողիկէն քաղուածներ նկատելով՝ ուշ ժամանակի գործ համարեցան: Սակայն, 30 իջի վերջին պարբերութենէն սկսեալ, ասոր ժամանակագրական ոճը յիշեալ հեղինակներէն ոչ միայն և ոչ միւսին կը նմանի, ըստ որում Պարսից, Հայոց և Հռոմէացեաց թագաւորներու զահակալութեան տարեթիւները իրարու կը համեմատուին միշտ: Գրուածիս հեղինակն է, ըստ իս, Ղևոնդ Երէց, և ժամանակագրութիւնս ալ կը զսնուէր անոր Արարացոց Պատմութեան սկիզբը — գուցէ աւելի ընդարձակ ծաւալով: Այս բանս կը հաստատուի Ղևոնդի պատմութեան հրատարակութեամբ, ուր ոչ միայն կը պակսի ո՛ր և է Յառաջարան, այլ և այն տեղէն կը սկսի Արարացոց պատմութիւնը, ուր կ'աւարտի Անանունի Բ. զպրութիւնը: Դարձեալ պատմութեանս վերջաբան յիշատակարանէն ակն յայտնի կը տեսնուի, թէ այդ գրուածքը բոլորովին տարբեր տիտղոս կը կրէր ի սկզբան իր վրայ — քան ինչ որ տպուած է ի Պետերբուրգ 1887ի հրատարակութեան ճակատին վրայ, — այսինքն. «ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ԴԵՒՈՆՏԻՒ ՎՍՏՈՒՄԱՅԿԱԳՐԱՅ ՏԱՆՍՈՒՐԳՈՄԱՅ» կիրաւ կոս (Յառաջարան) հետեւեալն ևս կը յաւելցնէ առաջնոյն վրայ. «Ղևոնդ Երիցու Պատմութիւնն... Որ գոր ինչ գործեցին Մահ-

1. Տե՛ս Յաղագս Շիմուածոց, Գ. Ա. ուր կը գրէ. «Ի հունն էին Հայոց թագաւոր համազիթ, որպէս վերայէ ամենահին պատմութիւնն (= Τὸν ἱστορίαν τῶν ἀρχαιότατων). և թէ յետ Աղեքսանդրի Մամայ՝ ինքնաւելի Հռոմէայ՝ արքայն Պարթևաց՝ զԱրշակ կոչեալը

իւր թագաւորեցումէ չայոց»:

Հաւանորէն յոյն պատմիչ Խոսրոք Արշակ փոքրի (ըստ Մովսիսի Մեծ) վրայ է, ապա թէ ոչ՝ կը ստուգուի Վարդանայ նախալիւծայ դիտողութիւնը Անանունի նկատմամբ:

մեռ և արքայակոյնը ետրա ընդ աշխարհս ամենայն և աստուծոյ ևս ընդ ազգս Հայոց»։ Արդ՝ պատմական այս երկու տուեալներէն կը հետեւի, որ Ղևոնդի գրած պատմութիւնն՝ երկու Դպրութիւններէ կամ Գիրքերէ բաղկացած էր, որոնցմէ առաջինը — որ կը կրէր վերի մեծատառ վերտառութիւնը — բացառապէս Հայոց ժամանակագրական պատմութիւնը կը պարունակէր մինչև 652-663 թուական փրկչին։ Իսկ Բ. Դպրութիւնը՝ Մահմէտէն սկըսեալ (որը սակայն այժմ կը պակսի) և յաջորդաց պատմութիւնը կ'ընէր մինչև ցայս 788, նոտրագրուած խորագրի ներ-

քէ։ Ուրեմն եթէ նա իր պատմութեան Բ. Գիրքը աւարտած է ստուգիւ փրկչ. թուին 788, կը հետեւի որ կամ անոր իրր աղբիւր ծառայող Ստ. Տարօնացին՝ Ասողիկէն տարբեր և շատ աւելի հին պատմագիր մ'էր, որը համանուն Ասողիկն ծաղկաբաղ ըրեր է երբեմն, ինչպէս մեծն Վարդան ալ վանական վարդապետի ժամանակագրութիւնը, և կամ Անանունի (Սեբէոսի) Բ. Դպրութեան խորագիրը ետքէն ներմուծուած է։ Ահաւասիկ իմ տեսութիւններս առ այժմ։

Հ. Բ. ՍԱՐԳԻՍԵԱՆ

Վ Ի Պ Ա Կ Ա Ն Գ Ե Ղ Ե Ց Ի Կ Ը

Մ Ե Ր Մ Է Զ

(Տես Յուժուար էջ 14)

Այս երկու վիպասանական դիցազներուն մէջ յայտնի են որոշ բնաւորութիւններ. երկուքն ալ մահուան դէմ կը ծիծաղին, և երկուքն ալ հոգեկան խառնուրդ մ'ունին. Գարմէն կը հաւատայ գուշակութեանց, դիւթական ուժերու. Տօն ժողէ թէ և արիւնարբու մարդասպան, սակայն պատարագ ըսել կու տայ, կ'ուզէ դարձի գալ, խոստովանիլ ու ապաշխարել և նոյն իսկ զԳարմէն գուրգուրանքով թաղելէն վերջը, անոր վրայ խաչ մը կը տնկէ։

Մենք պահ մը մտածենք այս երկու դիցազներուն հոգեբանութեան վրայ, անոնց գործերը որոշ լուսանկար են իրենց բնաւորութեան, իրենց կրքերուն, իրենց ձգտումներուն։ Գարմէն ազատութիւնը բնաւ չուզեր կորսնցնել՝ մինչև իսկ մահ յանձն կ'առնէ, կ'ուզէ զըրկուիլ իր ամենէն գերազանց սիրելիէն, բայց առանց ազատութիւնը կորսնցնելու. իսկ Տօն ժողէ գերի մը կ'ըլլայ Գարմէնին, ամէն գիւնուորական աստիճաններէ կը զրկուի, և կը մերկանայ իր նախնական պատուաւոր վիճակը, յանձն կ'առնէ աւազակներու կենցաղավարութիւնը. և սէրը այն աստիճանի կը խելագարցնէ զանի, որ նախանձօտի խենթութեամբ՝ այլևս կատարեալ ոճրագործ մը կ'ըլլայ։

Վէպին մէջ ամէն մէկ պատահար, արկած՝ անհրաժեշտ կը տեսնուին իրիւրու կապակցութեան համար։ Գրական օրէնքը այդպէս կը պահանջէ։ Իր տեսնենք որ յանկարծ պատարագի խնդիր մը կը ծագի